

Ke komunikaci nejstarší generace: Problémy s užíváním proprií

JIŘÍ ZEMAN
(Hradec Králové)

1. Jedním z témat, jimiž se začíná v posledních letech česká lingvistika zabývat, je komunikace nejstarší generace.¹ Zatímco „mluva“ mládeže stojí po léta v centru pozornosti českých lingvistů, verbální projevy nejstarší generace stály zatím spíš stranou jejich zájmu.

Jedním z důvodů tohoto stavu je skutečnost, že vývoj člověka a změny v jeho životě byly často omezovány pouze na biologický a fyzický proces. Jak však naznačily nejnovější psychologické a sociologické studie (viz Hummert – Wiemann – Nussbaum (eds.) 1994), stárnutí s jeho početnými změnami (zhoršení sluchu, ztížená artikulace aj.) se výrazně odráží právě v komunikaci. Mění se hierarchie a frekvence komunikačních situací (např. častější komunikace s lékařem), specifické rysy získává komunikace s vrstevníky i s příslušníky mladší generace (srov. např. pojednání o generační asymetrii in Hoffmannová – Müllerová – Zeman 1999).

Komunikační kompetence mluvčího je závislá na jeho kognitivním systému. Některé problémy, které souvisejí se stárnutím a odrážejí se v užívání jazyka, vycházejí ze změn v kapacitě paměti. Patří mezi ně pokles užívání složitějších syntaktických struktur, těžkosti s přijímáním anaforické reference, obtíže s inferencí a integrací dílčích složek informace aj. Všechny tyto jevy se promítají do kvality verbálních projevů.

2. Pokles pracovní paměti má vliv také na vybavování si některých druhů slov. Mezi ně patří propria. Ve svém příspěvku chci naznačit, jak se těžkosti s vybavováním vlastních jmen osob² projevují v každodenní komunikaci a jaké strategie využívají mluvčí k jejich překonávání. Zároveň chci poukázat na speci-

fika tohoto problému u komunikantů nejstarší generace. Vše budu dokumentovat na následujícím úryvku z autentického rozhovoru³:

/1/

- 1 A: ...no a v tom statku↓ no:↓ (..) jak měli toho debila↓
- 2 B: ve statku↓
- 3 A: vedle teď sou Pec- Peckovi ↓
- 4 B: kerý Peckovi↓
- 5 A: ježiš↓ BOženo↓ dyť Tonda Pecku s tebou chodil do školy↓ ne:↑
- 6 B: no↓
- 7 A: tak v tom statku VEDle↓
- 8 B: já už vim↓ jak měli ty tři děti↓ vona potom stará chodila vo berlích↓ (..) vona někde spadla ze schodů↓ nebo co↓
- 9 A: no:↓
- 10 B: Včelancovi↓
- 11 A: no↓ tak tam TAKy nikdo nebydlí↓ ...

Ukázka /1/ je vybrána z rozhovoru uskutečněného v rodinném prostředí. Sedmdesátipětiletý muž (A) vypráví sedmdesátileté manželce (B) o své cestě autobusem k lékaři do nedalekého města. Po cestě si všímal změn, k nimž během nedávné doby došlo. Přitom zjistil, že ve vedlejší vesnici, kde se narodil a kdysi bydlel, jsou nyní některé domy neobydlené. Mezi nimi je i statek, který patřil příteli jeho otce. Sdělení, které chtěl mluvčí A předat své manželce, lze vyjádřit takto:

/2/ A: no a v tom statku↓ jak bydleli Včelancovi↓ tak tam taky nikdo nebydlí↓

Skutečnost, že si nemohl vybavit jméno bývalého majitele statku (replika 1), výrazně ovlivnila další průběh rozhovoru.

3. Vzhledem k tomu, že si mluvčí A nemůže vybavit vlastní jméno (došlo k jeho zablokování), nahrazuje je výrazným rysem, který se ke statku a jeho majiteli váže: v době mládí komunikantů A a B zde měli hendikepovaného jedince („jak měli toho debila↓“). Jak je patrné z repliky 2, tento fakt je pro mluvčí B k identifikaci nedostatečný (buď jej nezná, nebo si jej nemůže vybavit). Mluvčí A tedy uvádí další údaj, který by k identifikaci mohl vést (replika 3): jde o statek vedle domku, kde nyní žijí Peckovi. Ve vesnici však v současnosti žije více rodin tohoto jména, a proto mluvčí B žádá upřesnění, o „kerý Peckovy“ se jedná (replika 4). Mluvčí A specifikuje, že jde o rodinu Tondy Pecky; zároveň je patrné, proč tento fakt vybral – Antonín Pecka byl kdysi spolužákem mluvčí B, a proto mluvčí A předpokládá, že jej bude jeho manželka znát. Mluvčí B identifikuje Peckovy (replika 6) i „statek vedle“ (replika 8).

Mluvčí B si na majitele statku vzpomíná, avšak ani ona si okamžitě nevybaví jeho jméno. Vyjmenovává tedy dva údaje, které partnera ubezpečují, že statek přesně identifikovala a má potřebné informace o jeho bývalých majitelích (replika 8: „jak měli ty tři děti↓“, „vona potom stará chodila vo berlích↓“). Jak naznačuje replika 9, společné znalosti obou komunikantů jsou nyní dostatečné. Konečně si mluvčí B jméno majitele („Včelancovi“) vybaví (replika 10) a vysloví je („napoví“) jméno mluvčímu A). Mluvčí A pak pokračuje ve svém vyprávění.

4. Sledujeme-li ty pasáže rozhovorů, v nichž si jeden z komunikantů nemůže vybavit proprium, mají společné dva základní znaky:

(a) Mluvčí nahrazuje vlastní jméno popisem některých vlastností a faktů, které jsou s nositelem tohoto jména spojeny. Vybírá rysy jedinečné a podle jeho názoru nezaměnitelné (např. podoba, chování atd.). V příkladu /1/ šlo o vesnici, kde bylo kdysi více statků, avšak jen na statku u Včelanců měli hendikepovaného jedince.

(b) Mluvčí zároveň předpokládá, že jeho partner na základě těchto údajů může osobu identifikovat a pak si vybavit i její jméno. V příkladu /1/ mluvčí A zřejmě předpokládá, že jeho partnerka ví, v kterém statku měli hendikepovaného jedince, popř. který statek se nalézal vedle rodinného domku jejího bývalého spolužáka.

Pokud tento způsob nevede k identifikaci osoby a vybavení jména, vybírá mluvčí stejným způsobem další charakteristické rysy – většinou tak dlouho, až je úspěšný.⁴

5. Zablokování vlastního jména můžeme zaznamenat u jedinců kteréhokoliv věku. Pokud jsou však komunikanti příslušníky nejstarší generace, vykazují jejich rozhovory další specifické vlastnosti.

5.1. Sociologické a psychologické výzkumy naznačují, že tito komunikanti považují problémy s vybavováním vlastních jmen za velmi nepříjemnou záležitost. Ty pasáže rozhovorů, kde k blokování dojde, obsahují často repliky, v nichž mluvčí vyjadřuje své podráždění a nervozitu; srov. v ukázce /1/ repliku 5 („ježiš↓ BOženo↓ dyť Tonda Pecku s tebou chodil do školy↓ ne::↑“), v níž se mluvčí A rozčiluje, že jeho partnerka neví, o kterého Pecku se jedná.

Vybavení si jména se může stát pro některé mluvčí věcí prestiže, ačkoliv pro předání informace není uvedení propria nezbytné. V příkladu /1/ mohl mluvčí A ve vypravování pokračovat již po replice 7, protože komunikantka B statek iden-

tifikovala. Přesto téma pokračuje, dokud si jeden z komunikantů jméno nevybaví.⁵

5.2. Psychologové rozlišují blokování jmen úplné (mluvčí jméno zcela zapomněl) a částečné (mluvčí si jméno nemůže okamžitě vybavit, ale po určitém časovém úseku si na něj vzpomene). Z hlediska výstavby rozhovoru jsou zajímavé ty jeho části, v nichž si mluvčí vybavuje dílčí údaje o jménu a jejich skládáním postupně rekonstruuje jeho formu.

/3/ ...no krucinál↓ takový krátký méno to je↓ no↓ už to mám na jazyku↓ [...] takový zvířecí méno↓ (...) no:::↓ [...] je tam ř- protože dyš se představoval- tak to neuměl říct to ř↓ no:::↓ začíná to na k↓ ko- koř-- sakra↓ Koňář↓ Tonda Koňaru↓

Tento příklad ilustruje proces postupné aktivace vlastního jména v paměti. Mluvčí si vybavuje přibližnou délku propria („krátký méno“), jeho vztah k příslušnému apelativu („takový zvířecí méno“) a hláskové rysy („je tam ř“; „začíná to na k“). Potom přes vyslovení slabik „ko“ a „koř“ si na jméno vzpomene. (K užívání slov „krucinál“ a „sakra“ viz 5.1.).

5.3. Pro rozhovory nejstarší generace bývá typické i to, že v některých případech začnou při výčtu faktů s jménem spojených uvádět takové údaje, které jsou pro identifikaci víceméně podružné a nepodstatné (srov. v ukázce /1/ repliku 8 „vona někde spadla ze schodů↓ nebo co↓“). Tyto odbočky mohou být značně rozsáhlé a vést ke změně tématu rozhovoru (mluvčí zapomenou, o čem hovořili, popř. jak se k vedlejšímu tématu dostali).

5.4. Pro rozhovory nejstarší generace je příznačný také vztah mezi výběrem jednotlivých faktů a jejich časovým zařazením. Vybrané informace se vztahují k průběhu celého života komunikantů, ale v rozhovorech většinou nebývají explicitně časově vyjádřené („měli toho debila“, „stará chodila vo berlích“). Pokud je časový údaj uveden, jde převážně o určení relativní: vyplývá buď z kontextu (např. „vedle ted' sou Peckovi“; „ted'" = na konci 20. století) nebo se dá vyvodit z dalších vybraných faktů („Tonda Pecku s tebou chodil do školy" = za druhé světové války). Z analyzovaného materiálu vyplývá, že bez bližšího časového určení jsou prezentovány hlavně ty údaje, které se vztahují k mládí komunikantů („měli ty tři děti“; „děti" = jedinci přibližně stejně staří jako oba komunikanti).

6. Jak už bylo uvedeno, řada mluvčích nejstarší generace pociťuje zablokování propria jako nepříjemnou záležitost. I odborná literatura uvádí, že tento jev činí komunikaci těžkopádnou, může být zdrojem nedorozumění, některé studie v této souvislosti dokonce hovoří o porušení komunikace (srov. Hummert–Wiemann–Nussbaum (eds.) 1994). Analýza autentických rozhovorů

tyto názory zcela nepotvrzuje. Jak je patrné z rozboru příkladu /1/, skutečnost, že si mluvčí A nemůže vybavit vlastní jméno, způsobuje, že se jeho monolog změnil v rozhovor, komunikanti reagují na repliky svého partnera, vzájemně se doplňují, „napovídají si“ atd. Důležitou roli přitom hraje i kontext, který může podpořit aktivaci jmen v paměti, popř. zabránit potenciálním nedorozuměním. Výsledný efekt (vybavení si propria) je pak výsledkem kooperace obou komunikantů.

Poznámky

¹ Nejstarší generací se v příspěvku rozumí obyvatelstvo starší 65 let (některé publikace toto období ve vývoji člověka nazývají starší dospělost). Představuje v současnosti početnou část světové populace. Např. v České republice roku 1991 žilo 1,3 mil. osob této skupiny, tj. 12,6% obyvatelstva. Percentuální zastoupení nejstarší generace se postupně zvyšuje: roku 1930 tvořila 6,9%, v roce 1961 už 9,5% a roku 1980 dokonce 13,3% české populace. Podobný trend je patrný i jinde ve světě.

² Z hlediska fungování v komunikaci lze vlastní jména osob rozdělit do dvou skupin: (a) vlastní jména s funkcí konfrontační: vlastní jméno přiřazujeme přítomnému jedinci (tj. jednomu z komunikantů); uplatňuje se např. při oslovování, představování, zdravení aj.; (b) vlastní jména ve funkci odkazovací: odkazují k jedinci, který je mimo zorné pole komunikantů. V příspěvku jsou sledována vlastní jména s odkazovací funkcí.

³ Vysvětlení užitých značek: ↑ – stoupavá intonace; ↓ – klesavá intonace; (...) – krátká pauza; XY – velká písmena označují zdůraznění; ... – promluva pokračuje, ale v transkriptu není uvedena.

⁴ Zde je potřebné připomenout, že v některých případech k úspěšné komunikaci stačí pouze identifikace osoby bez vybavení jména, např. A: ...víš vo koho de↓ jo↑ – B: jo:↓. K tomu viz dále 5.1.

⁵ Analyzovaný příklad /1/ je rozhovorem dvou komunikantů nejstarší generace. Příspěvek se nezabývá případy, kdy jedním z komunikantů je mladší osoba. Rozhovory potom mají poněkud jinou podobu: pokud si starší osoba nemůže jméno vybavit, mladší komunikanti jí pomáhají, ubezpečují, že se to stává i jim, apod. Srov. např. Hoffmannová – Müllerová – Zeman 1999: 30-31.

Literatura

Hoffmannová J. – Müllerová O. – Zeman J., 1999, *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*, Praha, Trizonia.

Hummert M. L. – Wiemann J. M. – Nussbaum J. F. (eds.), 1994, *Interpersonal Communication in Older Adulthood. Interdisciplinary Theory and Research*, Thousand Oaks – London – New Delhi, Sage.

On Communication in Older Adulthood: Problems in the Use of Proper Names

This contribution deals with problems in the use of proper names in everyday communication. It concentrates on the difficulties with the retrieval of proper names and their reflection in the structure of conversation.